

Liberticide

Kritische reflecties op het
neoliberalisme

Tiers Bakker
en
Robin Brouwer
(red.)

Uitgeverij IJzer
Utrecht

www.uitgeverij-ijzer.nl

Inhoud

Inleiding - Tiers Bakker en Robin Brouwer	7
Welkom in de woestijn van de neoliberale vrijheid - BAVO	13
De Gelijke munt van het neoliberalisme - Tiers Bakker	27
Vrijheid als ideologie. Een diagnose van de neoliberale samenleving - Robin Brouwer	39
Brief aan mijn Zorgverzekeraar - Simon de Boer	61
Een gecontroleerde vrijheid. Neoliberalisme, veiligheid en verzekeringen - Marc Schuilenburg	74
De markt jaagt de bureaucratie aan - Prof. Alfred Kleinknecht, Dr. C.W.M. Naastepad, Dr. Servaas Storm	93
De media voorbij het neoliberalisme. Vaarwel objectiviteit, welkom werkelijkheid - Koen Haegens	97
'Straf is mijn hant maar lieflijk mijn gemoet': de afbraak van het humane strafrecht - Vasco Groeneveld	110
Hoe de politiek verdween uit Nederland - Merijn Oudenampsen	120
Liefde in een tijd van veinzen. Liefde.com - René den Ouden	130

© 2008 Uitgeverij IJzer, Utrecht
Copyright van de teksten berust bij de afzonderlijke auteurs.

Omslagontwerp en typografie: Paul Bogaers.

Omslagfoto: Paul Bogaers.

Bindredactie: Ingrid ten Bos.

De boeken van IJzer worden uitgegeven onder redactie van
Willem Desmense.

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvouddigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van

Uitgeverij IJzer.

Uitgeverij IJzer probeert haar boeken zo goed mogelijk te verspreiden.

Kunt u een uitgave van IJzer niet vinden in de boekhandel, rechtstreeks bestellen bij de uitgeverij – zonder extra kosten – kan ook.

Stuur een kaartje naar: IJzer, Postbus 628, 3500 AP Utrecht

of bel: 030 2521798

of e-mail: uitgeverij.ijzer@hetnet.nl

ISBN 978 90 8684 016 8

Het neoliberalisme: De distopische werkelijkheid van een utopie - Benda Hofmeyr 138

De onvrijheid van de keuzevrijheid - Robbert Veen 160

Lustige vrijheid. Een lusteconomische kijk op moderne vrijheid - Marc De Kesel 167

Het communisme heeft het laatste woord – Boris Groys' *Kommunistische Postskriptum* - Philip Westbroek 184

Pasolini, Badiou, Žižek en de erfenis van de christelijke naastenliefde - Lorenzo Chiesa 205

Korte biografieën van de auteurs 225

Inleiding

(...) Neue Ohren für neue Musik. Neue Augen für das Fernste. Ein neues Gewissen für bisher stumm gebliebene Wahrheiten. (...)¹

Sommige dingen bezitten een intrinsieke noodzaak en komen met een keizersnede ter wereld. Het samenstellen van een bundel over het neoliberalisme is dan ook niet bepaald een *pursuit of happiness*, eerder een poging om tegen de stroom op te roeien. Om het algemeen geaccepteerde achter zich te kunnen laten en anders te denken, is veel energie nodig. Voor dit avontuur hebben we in 2005 een werkgroep samengesteld. Immers, wie zo'n ontdekkingsreis wil ondernemen doet er beter aan versterking mee te brengen. We vroegen deskundigen afkomstig uit verschillende wetenschappelijke disciplines. We zochten kritische denkers die onze constatering over de huidige samenleving onderschrijven. Aanleiding voor dit project was onze verbijstering over de teloorgang die onze maatschappij de afgelopen vijftien jaar in economisch, cultureel en sociaal opzicht doormaakt, terwijl de burger wordt voorgehouden dat we het nog nooit zo goed hebben gehad, nog nooit zo vrij zijn geweest. Zo gebeurde het dat we elke vrijdag in het redactielokaal van *HTV de IJsborg* in de Amsterdamse Pijp aan het discussiëren waren met felle voor- en tegenstanders van het neoliberalisme.

We hebben afgelopen twee jaar onderzoek verricht, verschillende disciplines met elkaar verbonden, kennis en ervaringen uitgewisseld. Deze bundel vormt het eerste resultaat van dit proces...

De samenleving van vandaag lijkt zich te hebben losgeweekt

¹ Nietzsche, F. *Der Antichrist*, 1930.

Het neoliberalisme: De distopische werkelijkheid van een utopie

Benda Hofmeyr

"Is de economische wereld werkelijk, zoals het dominante discours ons wil laten geloven, een zuivere en perfecte orde, die onverbiddeijk de logica volgt van zijn voorspelbare consequenties en dadelijk alle overtreddingen van zijn regels door middel van opgelegde sancties de kop indrukt...?"

...Wat als het neoliberalisme in werkelijkheid slechts de implementatie is van een utopie, getransformeerd tot een *politiek programma*, een utopie die, mede dankzij de economische theorie die zij onderschrijft, er in slaagt om zichzelf te zien als de wetenschappelijke beschrijving van de werkelijkheid?" Pierre Bourdieu (1998: p. 94)

Een fait accompli?

De Franse socioloog Pierre Bourdieu spreekt over het neoliberalisme als "de (zich verwerklijkende) utopie van ongelimiteerde uitbuiting. Deze utopie wordt werkelijkheid omdat het, nu meer dan ooit, over de empirische middelen beschikt om zichzelf te verwezenlijken." Hij benadrukt dat het neoliberalisme een discous is dat zich niet met andere laat vergelijken; het is een "zeer sterk discous" dat moeilijk te bestrijden valt omdat het ondersteund en gevormd wordt door alle bestaande wereldse machten. Dit gebeurt met name door beïnvloeding van economische beslissingen die binnen de bestaande machtsverhoudingen genomen worden en die in symbolische zin deze verhoudingen bekrachtigen. In de naam van het wetenschappelijke kennispro-

gramma, dat getransformeerd wordt tot een politieke actieprogramma, wordt een enorme *politieke operatie* nagestreefd... met als doel het creëren van de voorwaarden voor het verwezenlijken en in gang zetten van de 'theorie'; een *programma voor de systematische destructie van samenlevingsvormen*. Het neoliberalisme doet systematisch afbreuk aan samenlevingsvormen omdat zij alleen individuen erkent, of zij nu te maken heeft met bedrijven, vakbonden of families (Bourdieu 1998: p. 94-96).

Er is geen filosoof die de verwevenheid van kennis en macht beter uiteen heeft gezet dan Bourdieu's tijdgenoot, Michel Foucault. Met de hulp van zijn theoretische gereedschap zal ik in dit essay proberen de distopische werkelijkheid van de neoliberale utopie aan te tonen.

'Neoliberalisme' verwijst naar een politieke beweging die het vrije marktdenken ondersteunt als noodzakelijk middel om economische ontwikkeling en politieke vrijheid te bevorderen. Het werd door velen bejubeld als de utopie van een wereldwijde economische macht die als gevolg van het opheffen van de handelsbarrières en de toenemende kapitaalstromen was ontstaan. In plaats van het scheppen van goede condities, waardoor eerlijke competitie – fairplay – mogelijk zou worden, laat de distopische werkelijkheid zinloosheid, onderdrukking en sociale immobilitet voortbestaan. Men hoeft alleen maar te denken aan de invloed van het neoliberalisme op lonen, arbeidsvoorwaarden, ongelijkheid, gezondheidszorg, milieu en democratie. Ik zal duidelijk maken dat het neoliberalisme niet het *fait accompli* is dat zij pretendeert te zijn. Naast een ontologische aanspraak over de aard van de werkelijkheid of een wetenschappelijke beschrijving daarvan, is het een politiek programma dat als doel heeft om actief haar eigen voorspellingen te implementeren en te verwezenlijken. Het individu is niet alleen het slachtoffer van deze "utopie van de ongelimiteerde uitbuiting" maar eveneens haar gewillige uitvoerder. Hoe wij precies worden bedrogen in de uitoefening van onze eigen onteigening en in hoeverre er mogelijkheden overblijven om zich tegen dit zelfopgelegde juk te verzetten of eraan te ontsnappen, zal duidelijk worden in de loop van mijn foucauldiaanse verkenningen. Daarom zal ik beginnen met een beknopte inleiding tot zijn denken, waarbij ik mij vooral zal

concentreren op zijn machtsanalyse vanuit het perspectief van zijn kritiek op de neoliberale 'regermentaliteit'. Een mentaliteit die *regeert* zonder van boven af te domineren. Hierdoor is Foucault in staat om de zogenaamde imperking van de staatsmacht te ontmaskeren als een list waarmee de expansie van de beheersingstechnieken verdoezeld worden. Ondanks de nadelige effecten van het neoliberalisme op de democratie, zal ik besluiten met te beargumenteren dat het neoliberalisme niet ons onvermijdelijke lot is. Verzet kan worden geboden door "de eensgezindheid te doorbreken, die het leeuwendel uitmaakt van de symbolische kracht van het heersende discours" (Bourdieu 1998: p. viii).

Wat hebben macht en kennis ermee te maken?

Foucaults rijke en gevarieerde historische analyses zijn met elkaar verbonden en vertrekken vanuit een fundamentele gemeenplaats: *kennis is macht*. Zijn gehele oeuvre is doortrokken van interesse in *kennis van mensen* en *macht* die wordt uitgeefend *op mensen*. Kennis kan natuurlijk macht zijn, maar we hebben geen absolute kennis van waarheid. Waar komt kennis dan op neer? Voor Foucault is kennis macht voor zover het een geheel aan feiten constitueert die door de autoriteiten als de waarheid wordt erkend. Macht in *kennis is macht* staat daarom gelijk aan *might in might makes right*. De machtigsten die het gezag uitoefenen, bepalen wat waarheid en rechtvaardigheid is.

Volgens Foucault kan zonder kennis dus geen macht worden uitgeoefend. Dit betekent dat een onderscheid tussen kennis enerzijds en samenleving, wetenschap of de staat anderzijds, komt te vervallen. We hebben te maken met fundamentele *voor-men* van "macht/kennis". En wanneer macht en kennis met elkaar zijn vervlochten, kunnen wij van de politiek – begrepen als een machtsmiddel dat wordt beheerst door een zekere politieke rationaliteit (kennis) – niet vragen om de "rechten" van het individu, zoals die door de filosofie zijn gedefinieerd, te herstellen. Het individu is namelijk zelf het product van deze macht. Wat volgens Foucault nodig is, is dus niet zozeer het herstellen van deze individuele rechten, als wel een proces van "de-individualisering" (Foucault 1977: p. xi-xiv). Wat ons als indivi-

den constitueert – onze opgelegde en geïnternaliseerde sub-jecidentiteit – vormt de kiem van onze onderwerping. Het mag veel weg hebben van een samenzweringstheorie wanneer je stelt, dat wat we zijn het gevolg is van een wanidee, maar dit is precies de moraal van Foucaults uiteenzetting. De distopische werkelijkheid van de neoliberale utopie is hiervan bij uitstek een voorbeeld. In welk opzicht kan men dan spreken van een individu dat "werkt op basis van een wanidee" binnen de neoliberale machinerie? Bourdieu (1998: 97-99) wijst erop dat de globalisering van de financiële markten in combinatie met de ontwikkeling van de informatietechnologie een ongekende mobiliteit van kapitaal garanderen. Investeers (of aandeelhouders) die hun eigen belangen behartigen (kortetermijnrendement), wordt de mogelijkheid geboden om voortdurend het rendement van de grootste ondernemingen te vergelijken en waar nodig relatief falen af te straffen. De bedrijven die aan deze voortdurende dreiging worden blootgesteld, moeten zich steeds sneller aanpassen aan de vragen van de markt. Dit leidt tot een absolute dominantie van de flexibiliteit. Dit wordt ondermeer gekenmerkt door het verwerven van personeel met kortetermijncontracten, voortdurende reorganisaties, het creëren van competitie tussen afdelingen binnen de onderneming en tussen individuen onderling door het individuele beloningssysteem. Individuele doelen, "assessments", promoties, bonussystemen, individuele loopbaantrajecten en het verdelen van verantwoordelijkheden – met als doel om uitbuiting van werknemers te garanderen – dragen bij aan de onderwerping van het individu binnen een hiërarchisch georganiseerde structuur. Bovendien wordt van deze werknemers verwacht dat zij hun functioneren zelf evalueren, en een "betrokkenheid" aan de dag leggen die veel verder reikt dan het uitvoerende niveau – dit in overeenstemming met de technieken van het "participierend management". Al deze methodieken van rationele controle, die in alle functieniveaus overinvestering in arbeid en stress met zich mee brengen, dragen bij aan het verzwakken en vernietigen van collectieve verbanden en solidariteit. Komt dit bekend voor?

Het neoliberalisme ontmaskerd.

Dit al te bekende fenomeen van de "individualisering" en de daarmee verbonden "zelfverantwoordelijkheid" is symptomatisch voor een bepaalde macht/kennisconstructie. Vandaag de dag geldt dit als de meest gangbare vorm van politieke rationaliteit, die actief wordt geïmplementeerd om de wereld te hervormen. Deze politieke rationaliteit is precies de "utopie" die werkelijkheid wordt (een werkelijkheid van ongelimiteerde uitbuiting" waar ook Bourdieu naar verwijst, namelijk: het neoliberalisme). Het is een verwijzing naar de niet eenduidig negatieve samensmelting van het politieke en het economische denken, die in de jaren zeventig en in de jaren tachtig steeds prominenter werd. Deze samensmelting resulteerde in de verwerping van staatsinterventie in de economie en probeerde die terug te dringen om zodoende plaats te maken voor de gestructureerde methoden van de vrije markt. De middelen en de doeleinden van deze neoliberale machtsvorm komen samen in het centrale en paradoxale fenomeen van de globalisering. De barrières tussen naties die door de verschillen in levensstandaard werden opgeworpen, werden geslecht door een aanzienlijke stijging van de welvaart. Wat zeker als een verdienste van deze mondiale openheid kan worden aangemerkt, is het feit dat honderden miljoenen mensen nu aan armoede ontsnappen, omdat die leven op plaatsen die aansluiting met de wereld economie hebben gevonden. Tegelijkertijd zijn we ons maar al te bewust van de hoge kosten van de globalisering, wat tot uitdrukking komt in de roderende effecten op gemeenschappen, die door multinationals worden tweegebracht op plaatsen waar hun handels- en fabricagefaciliteiten zijn. De grensoverschrijdende internationale handel brengt niet alleen rijkdom voor degenen die eerder van het netwerk van de vrije markt waren uigesloten, maar verbreidt ook de minder gewenste neveneffecten van het neoliberalisme, zoals de effecten die gepaard gaan met het openstellen van natie-staten voor de toetreding van multinationals. Zoals we weten, staan multinationals vaak op gespannen voet met eerlijke handel, arbeidsrechten en sociale rechtvaardigheid. Doordat het zich globaal verspreidende kapitaal bedrijven reorganiseert, elimineert zij regulering en ondermijnt zij de lokale en nationale politiek. De globalisering creëert nieuwe markten en rijkdom op

hetzelfde moment dat zij wijderspreid lijden, wanorde en onrust veroorzaakt.

Een radicaal vrije markt staat daarom voor "maximale competitie en vrijhandel die wordt bereikt door economische deregulering, opheffing van in- en uitvoerrechten en een reeks van monetaire en sociale beleidsregels die gunstig zijn voor de handel en geen oog hebben voor de armoede, de sociale ontworteling, de culturele verschraving, de uitputting van natuurlijke grondstoffen en de vernietiging van het milieu" (Brown 2003: p. 2). Maar de neoliberale politieke rationaliteit is paradoxaal genoeg niet alleen of zelfs niet in hoofdzaak gericht op de economie. Het concentreert zich eerder op het onderwerpen van het politieke domein aan een economische rationaliteit, zoals het bij alle andere domeinen van het hedendaagse bestaan doet. Met andere woorden, het beoogt de waarden van de markt te verspreiden naar alle instituties, het sociale handelen en het individuele bestaan. Het reduceert de *homo sapiens* tot *homo economicus* en onderwerpt ieder aspect van het menselijk leven aan overwegingen omtrent winstgevendheid. Minstens zo belangrijk is het omvormen van alle menselijke en institutionele activiteit tot *rationeel ondernemingsgezinde handelen*, dat uitgevoerd wordt door middel van een boekhouding van nutswaarde, winst en bevreemding tegen een achtergrond van een micro-economisch kader van schaarste, vraag/aanbod, en een waarde vrije ethiek (ibid., p. 5-6). De neoliberale politieke rationaliteit verschijnt als een vorm van wat Foucault aanduidt als "gouvernementaliteit" of "regermentaliteit", dat wil zeggen, een wijze van regeren die de staat insluit, maar die zich niet tot de staat beperkt. Zo worden subjecten, vormen van burgerschap en gedrag geproduceerd, die een nieuwe organisatie van het sociale tweewegbrengen. Zij omvat technieken van regeren die de expliciete staatsactiviteiten overschrijden en dirigeert het gedrag van het subject ten opzichte van haar/henzelf (Brown 2003: p. 8). Met andere woorden, ingezet als een vorm van regeringmentaliteit, doorringt het neoliberalisme het gehele spectrum van de macht, van micro- tot aan het macroniveau en op persoonlijk, sociaal, politiek en economisch terrein. Maar laten we beginnen bij het begin. Hoe gaat Foucault van macht/kennis naar de politieke rationaliteit en een vorm van regeringmentaliteit, die het

neoliberalisme wordt genoemd? Welke "meerwaarde" biedt Foucaults concept van de regementaliteit ons voor het begrip van en de kritiek op de neoliberale macht?

Foucault: van machtkennis naar neoliberale regementaliteit.

Foucaults werk in de tweede helft van de jaren zeventig en in het begin van de jaren tachtig getuigt van een schijnbaar verschillende, tweeledige belangstelling. Terwijl zijn lezingencyclus aan de *Collège de France* (en de daaraan gerelateerde artikelen en interviews), de politieke rationaliteit en de "genealogie van de staat" onderzoeken, beargumentceert zijn meerdelige project *Geschiedenis van de seksualiteit* juist een paradigmaverschuiving: deze beweegt zich van de door de staat ontworpen overheersingsstrategieën naar een "genealogie van het subject". Zijn lezingen aan het *Collège de France* van 1978 en 1979 leveren ons de sleutel om de kloof te overbruggen tussen de staat en het subject. Wat de constitutie van het subject en de vorming van de staat met elkaar verbindt, is het probleem van het regeren. Foucault legt uit:

"(...) degene die de genealogie van het subject in de westerse beschaving wil analyseren, moet zich niet alleen rekenschap geven van de overheersingstechnieken maar ook van de technieken van het zelf.... Hij moet zich rekenschap geven van de punten waarop de technologieën van overheersing van individuen ten opzichte van elkaar zich beroepen op de processen waarmee het individu op zichzelf ingrijpt. En omgekeerd, moet hij zich rekenschap geven van de punten waarop de technieken van het zelf worden geïntegreerd met structuren van dwang en overheersing. Het trefpunt, dat is het punt waarop de individuen worden gedomineerd door anderen en dat verbonden is met de manier waarop zij zichzelf leiden, is wat we kunnen noemen... het regeren (...)" (1993: p. 203-204). Foucault legt daarom een verband tussen de staatsvorming met de overheersingstechnologieën aan de ene kant, en de constitutie van het subject met de technologieën van het zelf. Hij definieert de overheersingstechnologieën als die praktijken, die het gedrag van individuen bepalen en hen bepaalde doeleinden opleggen. De technologieën van het zelf, aan de andere kant, stellen individuen in staat met

eigen middelen of met hulp van anderen een aantal operaties op zichzelf uit te voeren teneinde zichzelf te kunnen transformeren. Foucault plaatst dus de staat tegenover het individu en omschrijft het trefpunt tussen de overheersingstechnologieën van anderen [de staat] en de technologieën van het zelf als "regementaliteit" (Foucault 1982a: p.18-19). Wat bedoelt Foucault precies met "regeren" of "regementaliteit"? Op de eerste plaats, wijst het semantisch verbinden van "regeren" (*gouverner*) en "manieren van denken" (*mentalité*) in "regementaliteit" op het feit dat het niet mogelijk is om de machtstechnologieën te bestuderen zonder een analyse van de politieke rationaliteit te maken, die eraan ten grondslag ligt. Het concept van de regementaliteit belichaamt daarom Foucaults geloof in de wederkerige constitutie van machtstechnieken en kennisvormen.

Dit betekent ten eerste dat de regementaliteit twee kanten heeft: (1) de 'kennis-kant' bestaat uit representatie; en (2) de 'macht-kant' wat leidt tot interventie. Representatie verwijst naar een specifiek discoursief veld, gedefinieerd door het regeren, dat de machtsuitoefening "rationaliseert". De manier waarop een probleem wordt gerepresenteerd, bepaalt de perceptie, de strategie en de oplossing ervan. De representatie structureert daarom specifieke vormen van interventie, de macht-kant van het regeren. Politieke rationaliteit is niet een zuivere, neutrale kennis, die eenvoudig de regerende realiteit "re-presenteert". Het interpreteert en verwerkt de realiteit op een manier die reeds bepaalt hoe die realiteit door de politieke technologieën wordt gehanteerd (Lemke 2001: p. 191).

Het tweede punt dat over regementaliteit moet worden opgemerkt, is dat Foucault zich expliciet beroept op de oudere en meer veelomvattende betekenis van de term, die het nauwe verband tussen machtsvormen en processen van subjectivering benadrukt. Uit de analyses van Foucault komt duidelijk naar voren dat tot ver in de achttiende eeuw het probleem van het regeren het politieke domein ver overschreed, en als een filosofische, religieuze, medische en pedagogische kwestie werd opgevat. "Regeren" verwees niet alleen naar het beheer door de staat of het bestuur, maar had eveneens betrekking op het beheer van

het zelf, het richting geven aan de ziel, het gezin, de kinderen, het huishouden en de gemeenschap. "De term omvatte niet alleen de legitiem geconstitueerde vormen van politieke of economische onderwerping, maar ook handelwijzen, min of meer overwogen en gecalculerd, die bestemd waren om te handelen naar de handelingmogelijkheden van andere mensen. Regeren in deze zin is het structureren van het mogelijke handelingveld van anderen". Bijgevolg definieert Foucault regeren als "conduct of conduct"; 'het leiden van het gedrag' of 'het leiden van het leiden'. *Conduct* betekent zowel "het leiden" van anderen (met dwang opgelegd) als een manier om zichzelf te gedragen of een houding aan te nemen binnen een min of meer open veld van mogelijkheden. "De machtsuitoefening bestaat uit richting geven aan de mogelijkheid van het gedrag en het reglementeren van de mogelijke uitkomst" (Foucault 1982c: p. 220-221). In deze context is het essentieel dat Foucault in zijn geschiedenis van de regementaliteit probeert te laten zien hoe het moderne autonome individu en de moderne onafhankelijke staat elkaars ontwikkeling mede hebben bepaald (Lemke 2000: p. 2-3; Lemke 2001: p. 191).

Zoals we allemaal weten, is er voor Foucault geen vrijplaats voor de macht. Deze alomtegenwoordigheid van de macht moet echter niet worden verward met overheersing. De machtsuitoefening wordt, zoals we hebben gezien, door Foucault gedefinieerd als "een vorm van handelen dat ingrijpt op het handelen van anderen", dat wil zeggen, als regementaliteit in de breedste zin van het woord. De mogelijkheidsvoorwaarde voor een wederzijds, op elkaar ingrijpend handelen wordt *vrijheid* genoemd: "macht wordt alleen over vrije subjecten uitgeoefend, en alleen voor zover zij vrij zijn". Wanneer de mogelijkheid van contra-actie niet langer bestaat, is macht vervangen door overheersing en worden de bewegelijke verhoudingen van actie en reactie gedwongen zich te bevriezen. Vrijheid is zowel de voorwaarde als de permanente ondersteuning voor de machtsuitoefening, aangezien zonder de mogelijkheid van recalcitrante macht equivalent zou zijn aan fysieke determinatie. Verzet of "de weigering van de vrijheid om zich te onderwerpen" is daar om onlosmakelijk verbonden met macht" (cf. Foucault 1982c: p. 221-222; HS I, p. 92-92/122-123). Omdat macht zowel een manier

is om zichzelf als anderen te regeren, wordt het concept "regementaliteit" gezien als de hermeneutische sleutel om deze strategische verhoudingen te "lezen" of te interpreteren.

Foucault heeft ons geïntroduceerd tot de noodzaak van de historische analyse en van de kritiek op onze politieke rationaliteit (1982b: p. 161). Hij staat bekend vanwege zijn diagnose van "het probleem van een permanente interventie van de staat in de sociale processen, zelfs zonder de vorm van de wet" – een probleem dat hij beschouwde als "karakteristiek voor onze moderne politiek en voor de politieke problematiek" (Foucault 1982b: p. 159). Foucault beschrijft de staat als "het koudste van alle koude monsters" (*ibid.*, p. 161). Wat zou hij dan te zeggen hebben over de kwestie van de neoliberale macht (of de politieke rationaliteit), gezien het feit dat zij is verbonden met het inperken van de staatsmacht? Wat "nieuw" is aan het neoliberalisme, in tegenstelling tot het klassieke liberalisme, is het *herdefiniëren van de verhouding tussen de staat en de economie*. Het neoliberalisme zit niet langer klem in een strijd tegen een overdedreven machtige, absolute staat. Voor de neoliberalen, "wordt de vrije markt niet gedefinieerd en gecontroleerd door de staat, want de markt is zelf het organiserende en regulerende principe dat ten grondslag ligt aan de staat" (Lemke 2001: p. 200). Het is niet de staat die toeziet op de markt, maar eerder de markt die de staat (en de samenleving) controleert. Het concept "regementaliteit" corrigeert daarom de diagnose van het neoliberalisme als economische expansie naar het politieke domein, die de scheiding tussen staat en markt voor vanzelfsprekend houdt. We weten sinds Marx dat er geen markt bestaat onafhankelijk van de staat; de economie is altijd een *politieke* economie. De economie dringt zich daarom niet op aan de politiek omdat de politiek altijd al een zaak van de economie is geweest. Vanuit dit perspectief beschouwd, kan de zogenaamde "terugtrekking" of "het einde van de politiek" ten gevolge van de zogenaamde "overheersing van de markt" als een politiek programma worden ontmaskerd. Foucaults analyses van de neoliberale regementaliteit hebben tot doel om de "microfysica van de macht" te verbinden met het macropolitieke vraagstuk van de staat. Zonder de macht of het regeren te reduceren tot de staat, erkent Foucault dat de staat een historische vorm van regeren is. In dit

licht gezien, wordt de voorgenomen "terugtrekking van de staat" onmaskerd als een voortzetting van het regeren. Het neoliberalisme moet niet worden begrepen als het einde van de politiek, maar als een transformatie van de politiek die de machtsverhoudingen in de samenleving herstructureert. Soevereiniteit van de staat en plannatig beleid boeten niet aan belang in, maar worden vervangen door informele technieken van regeren. We zien nieuwe spelers verschijnen in het veld van het regeren (bijvoorbeeld NGO's), die een indicatie zijn van een nieuw verband tussen de staat en zijn actieve burgers en die een fundamentele transformatie van de staat teweegbrengen (Lenke 2000: p. 11). Je kan je afvragen welke rol het individu speelt in dit "neo"-schema. Wanneer de "terugtrekking van de staat" in feite neerkomt op de infiltratie van het regeren in de burgerlijke samenleving, houdt de polariteit tussen het subject en de macht op nog geloofwaardig te zijn. Vanuit het perspectief van de regerementaliteit is het regeren een continuum dat zich van het politieke regeren of de staat – wat Foucault "overheersingstechnologie" noemt – uitstrekt tot vormen van zelfregulatie, wat Foucault "technologieën van het zelf" noemt (Lenke 2000: p. 12; 2001: p. 201). De neoliberale vormen van regeren omvatten, los van directe interventie, indirecte technieken van het sturen en het controleren van individuen, zonder tegelijkertijd verantwoordelijk voor hen te zijn.

Binnen deze politieke rationaliteit wordt het individu omgevoerd tot *homo economicus*. Het sociale domein wordt geconcentreerd tot een economisch domein, wat betekent dat calculaties van kosten, opbrengsten en marktcriteria worden overgebracht en toegepast op beslissingsprocedures die tot het huwelijks-, gezins- of beroepsleven behoren. Het economische individu is rationeel in zover hij/zij rationeel de kosten en de opbrengsten berekent en blijkt geeft van ondernemingszin en concurrerend gedrag (Lenke 2001: p. 200). De morele autonomie van het individu wordt afgemeten aan zijn vermogen tot "zorg voor zichzelf" – het vermogen te voldoen aan zijn eigen behoeften en het nastreven van de eigen ambities. Het rationeel calculerende individu draagt volledige verantwoordelijkheid voor de consequenties van zijn/haar acties, ongeacht de ernst van de restricties voor die acties, zoals een gebrek aan vaardigheden en optie-

ding, werkloosheid, armoede, etc. (Brown 2003: p. 7). Sociale verantwoordelijkheid wordt daarmee een zaak van persoonlijke voorzieningen.

Wanneer de verantwoordelijkheid voor zichzelf toeneemt, wordt de burger in toenemende mate gedepoliseerd: de ideale neoliberale burger is iemand die voor zichzelf zorgt door de verschillende sociale, politieke en economische opties af te wegen, niet iemand die politiek of sociaal met anderen samenwerkt om deze opties te veranderen of te verbeteren. Omdat het neoliberalisme rationeel handelen als een norm stelt en niet als ontologisch gegeven opvat, voert de staat een politiek beleid uit om zo deze "verantwoordelijke" en "rationele" subjecten te produceren (Brown 2003: p. 7-8). Maar uiteraard functioneert macht niet alleen als iets dat van buitenaf wordt opgelegd. Ook functioneert het als een mechanisme dat wordt geïnternaliseerd en daardoor een nauw verband creëert tussen de micro- en de macro-politieke niveaus, tussen economische welvaart en persoonlijk welzijn, tussen politieke rationaliteit en persoonlijke verplichtingen (zoals zelfregulatie). Bovendien legt zij de intieme connectie bloot tussen "ideologische" en "politiek-economische" instellingen, zoals blijkt uit de semantiek van de flexibiliteit en de introductie van nieuwe productieprocessen. Volgens dit gezichtspunt, komen flexibele werkkuren uiteindelijk neer op de vertaling van vrije tijd in "kantooruren", thuiswerken betekent uiteindelijk langere werkdagen, geen kortere. Zoals Lenke (2001: p. 203) uitlegt, "leiden deze effecten niet alleen maar tot de eenvoudige reproductie van de bestaande sociale asymmetrie of hun ideologische vertroebeling, maar zijn zij tevens het product van een herschrijving van sociale mechanismen van uitoebing en overheersing op basis van een nieuwe topografie van het sociale domein". Met andere woorden, indien het neoliberalisme versleten, rigide, regulerende mechanismen aanvult met technieken van zelfregulering, wordt het zogenaamde "autonome" vermogen van het individu voor zelfcontrole integraal verbonden met vormen van politiek-economische uitoebing. Wanneer de staat zich "terugtrekt", volgens de neoliberale agenda, rikt de lange arm van het regeren zelfs tot in de verre uithoeken van de individuele levens. Het analyseren van het neoliberalisme vanuit het perspectief van de regerementaliteit stelt ons

daarom in staat haar als meer te zien dan louter ideologische retoriek of een politiek-economische realiteit. Zij wordt blootgelegd als een politiek project, ingesteld voor het creëren van een sociale realiteit waarvan zij suggereert dat die al bestaat. Met andere woorden, zij neemt niet passief aan dat iedere dimensie van het menselijk leven in termen van de rationaliteit van de markt kan worden uitgedrukt, maar zij installeert actief institutionele praktijken om het sociale, culturele en politieke leven naar haar eigen beeld te modeleren; dat wil zeggen volgens economische factoren. De normatieve (en niet zozeer ontologische) aanspraak op de alomtegenwoordigheid van de economische rationaliteit wordt ondersteund door een implementatiestrategie, dat wil zeggen, de noodzakelijke ontwikkeling, verspreiding en institutionalisering van zo'n rationaliteit (Brown 2003: p. 5; Lenke 2000: p. 13). Deze manier van actieve implementatie is niet optioneel, maar een noodzakelijke voorwaarde opdat economisch levensvatbaar en florerend gedrag, de sociale realiteit en de markt kunnen bestaan. De economie is helemaal geen gegeven of iets dat meegaat in de natuurlijke loop der dingen, maar zij moet worden gevoed en onderhouden met behulp van het recht en het overheidsbeleid, alsmede door de verspreiding van sociale normen, die erop zijn gericht om competitie, vrijhandel en rationeel economisch handelen te bevorderen. Dit betekent niet dat de markt wordt gecontroleerd door de staat, maar precies het tegenovergestelde, dat de markt de staat en de samenleving controleert.

Voor of tegen de democratie?

Het neoliberalisme is dus geen onvermijdelijke historische ontwikkeling. Zij kondigt een nieuwe contingente organisatie aan, die leidt tot de discursieve en praktische integratie van wat ooit relatief *gedifferentieerde* ethische, economische, en politieke rationaliteiten waren. Wanneer democratische principes van het regeren, burgerlijke en zelfs morele waarden ondergeschikt raken aan economische calculaties, wanneer geen enkele waarde of deugd zich aan deze calculatie kan onttrekken, verdwijnen de bronnen van oppositie tegen de kapitalistische rationaliteit. Michael Hardt en Antonio Negri bieden ons een hoopvollere vi-

sie. Een van de redenen waarom *Empire* kon rekenen op een enthousiaste ontvangst was omdat het boek – en ik citeer uit een bundel commentaren, getiteld *Debating Empire* – “een echte bijdrage is aan het tegenwoordige politieke denken, niet in de laatste plaats omdat het een positieve en bevrijdende visie biedt op de globalisering”. Hardt en Negri beargumenteren dat “*Empire*” zou moeten worden begrepen als een machtsnetwerk dat is opgebouwd uit een veelvoud aan wereldwijd verdeelde knooppunten. Geen enkel knooppunt van macht in dit raster – ongeacht hoe machtig op zichzelf, zelfs niet de VS – kan zelfstandig opereren. Deze wereldwijde politieke ordening, *Empire* genoemd, heeft het imperialisme vervangen, dat was gefundeerd op de natestaat die door kolonisatie zijn macht wist uit te breiden. *Empire* is het resultaat van de wereldwijde opstand van ‘68, dat wil zeggen: de verwerping door de menigte (de *multitude*) van de disciplinaire productievormen (het Fordisme) van de natestaat, en de restanten van het kolonialisme. Volgens Hardt en Negri resulteerde deze opstand tegen de “transcendentie” machtsstructuren (die gebaseerd waren op het onttrekken van beslissingen aan de menigte), in de huidige toestand van een niet-gelokaliseerde, imperiale (dus niet imperialistische) macht. De menigte moet volgens Hardt en Negri worden onderscheiden van de natie, de massa en de arbeidersklasse. Deze menigte vormt geen eenheid, noch wordt ze gekenmerkt door eensgezindheid; ze bestaat uit wederzijdse verschillen en dient haar gemeenschappelijke belangen en gedeelde doeleinden te *produceren*. De alternatieven die ontstaan uit de verzetsstrijden zijn voorbestemd om te worden overweldigd door precies die machten waartegen zij zich verzetten. Dat is het door Foucault benadrukte inherente gevaar dat aan het verzet is verbonden en dat Hardt en Negri specifiek in *Multitude* aansnijden. Met andere woorden, de *Empire* zelf moet worden bestreden en het is de menigte, geloven Hardt en Negri, die erin zal slagen om de *Empire* te overwinnen. Ofschoon ze niet duidelijk zijn over welke politieke vormen hiervoor nodig zijn, verklaart hun politiek optimisme en onwrikbaar geloof in de werkelijke mogelijkheid van het politieke activisme veel van de kracht, die van hun werk uitgaat. Zij betogen dat dit geglobaliseerde “machtsnetwerk” niet alleen de reikwijdte van de macht bevordert, maar ook de

middelen tot verzet levert. Naast de wereldwijde uitbreiding van het netwerk van hiërarchieën, dat de orde door middel van nieuwe controlemechanismen en permanente conflicten in stand houdt, vergemakkelijkt dit netwerk ook het ontstaan van nieuwe samenwerkingsverbanden en grensoverschrijdende contacten. Contact brengt niet noodzakelijk gelijkheid, maar we krijgen daardoor wel voeling met wat we gemeenschappelijk hebben. Voor het allereerst – zo luidt hun argument – is de mogelijkheid van een democratie op wereldwijde schaal mogelijk geworden. Volgens mij is dat een naïef optimistische en zeer aanvechtbare bewering. Ondanks de problemen geloof ik echter dat de kracht van hun positie te danken is aan twee aspecten: Ten eerste, volgen zij dezelfde strategie als de psychoanalyticus – door de positie in te nemen van het “subject dat wordt verondersteld te weten.” Zonder feitelijk de analyzant te vertellen wat hij/zij moet doen, is hun overtuiging dat er iets gedaan kan worden genoeg om de analyzant aan te sporen actie te ondernemen. Ten tweede, beseften zij maar al te goed, zoals Foucault liet zien, dat macht alleen van binnenuit kan worden bestreden. Een machtsnetwerk vereist een verzetsnetwerk. Daarmee kennen zij aan ieder knooppunt – tot het kleinste en schijnbaar machteloze knooppunt; het individu – de potentie toe een punt van oppositie te zijn. Dit doet mij denken aan de beschrijving van Edward Soya, de sociaal-geograaf, die ieder individu voorstelt als levend in een multidimensionaal netwerk van vele ruimtelijke knooppunten: lichaam – kamer – gebouw – stad – land – wereld. Dit is de essentie van de globalisering: macht heeft op wereldschaal het vermogen om elk ander knooppunt te beïnvloeden, tot het lichaam aan toe. Deze ruimtelijke definitie suggereert ook de omgekeerde causale relatie; dat oppositie van het individu, hoe minuscule die ook mag lijken, impact kan en zal hebben op globale schaal.

Ondanks de kracht van hun positief denken en hun vertrouwen in de inzichten van Foucault, lukt het Hardt en Negri niet om de implicaties van het neoliberalisme te erkennen en de globalisering als een vorm van regementaliteit te doorzien. Wanneer we dit in een breder verband plaatsen valt het volgende te zien: globalisering blijkt “een regementaliteit van het neoliberalisme te zijn, waardoor elke niet-marktgerichte morali-

teit uitgehouden wordt, de wortels van de democratie worden aangetast en tegelijk nemen het belang van winst en doelmatigheid toe” (Brown 2003, 18).

Wanneer de straat enkel functioneert om de weg vrij te maken voor de markt, dan zullen de democratie en de democratische waarden aan de kant worden geschoven. De markt kan zelfsprekend niet ongelimiteerd zijn gang gaan indien het democratische apparaat naar behoren functioneert. Bewijs hiervoor is er in overvloed: politieke en morele schandalen worden geïnterpreteerd als kwesties van miscalculatie of politiek manoeuvreren in plaats van de vraag te stellen of het goed of verkeerd is, waar of vals, institutioneel eigendom of niet. Zelfs wanneer zaken als misleiding, hypocrisie, corruptie en bedrog worden ont-huld, slagen ze er niet in tot daadwerkelijke oppositie aan te zetten tegen het bestaande bewind. Het is een feit dat het neoliberalisme de democratie of de democratische instituties niet nodig heeft om te kunnen bloeien. In plaats daarvan wordt een floerende economie, gebaseerd op buitenlandse investeringen en rationale privatisering, gepresenteerd als standaard voor democratie (Brown 2003: p. 14). Zoals in alle andere gevallen, verandert het neoliberalisme de democratie volgens haar eigen opvattingen.

Hoe is verzet mogelijk?

Meer dan ooit tevoren geldt de vraag van Foucault: “hoe kan de groei van onze vermogens worden losgemaakt van de intensivering van de machtsverhoudingen”? Of in de woorden van Bourdieu (1998: p. 102): “ligt het niet in de lijn der verwachting dat de buitengewone omvang van het lijden dat door zo’n politiek en economisch regime wordt te wegegebracht op een dag leidt tot een beweging die in staat is om de race naar de afgrond tot staan te brengen?” Het bedrog, dat door de implementatie van de neoliberale utopie manifest wordt, is evident voor Bourdieu:

“(…) niet alleen door de armoede en het lijden van een groeiend deel van de populatie van de economisch meest ontwikkelde landen, de buitengewone toename in inkomensverschillen, de

toenemende verdwijning van de autonome werelden van culturele productie, cinema, uitgevers, enzovoorts, en daardoor, uiteindelijk, van de culturele producten zelf vanwege de steeds grotere inbreuk van commerciële belangen, maar ook en vooral door de destructie van alle gemeenschappelijke instituties; die in staat zijn om weerstand te bieden tegen de effecten van deze helse machine – *waarbij de staat zich in de voorste gelederen bevindt* (mijn cursivering), de schatkamer van alle universele ideeën die zijn verbonden met het idee van de *gemeenschap* – en de oplegging, overal, in de hoogste niveaus van de economie en de staat, en in de bedrijven, van dit type van moreel Darwinisme dat, met de cultus van de ‘winnaar’, de strijd van allen tegen allen introduceert en het *cynisme* als de norm voor alle praktijken” (Bourdieu 1998, p.104-105).

In deze beschrijving ligt een belangrijk onderscheid ingebed, die de verzetstrategieën tegen het neoliberalisme van Foucault en Bourdieu, die anderszins niet van elkaar afwijken, doen verschillen. Terwijl Foucault niet ophoudt om in de staat een bron van overheersing te zien, ziet Bourdieu in de staat de laatste buttenpost in de woestijn van het Reële van het neoliberalisme. Volgens Bourdieu moet men de hoop niet helemaal laten varen. Overheidsinstellingen behouden desondanks mogelijkheden om een sociale orde te construeren die niet uitsluitend wordt beheerst door het najagen van eigenbelang. Dit zal de weg vrijmaken voor gemeenschappen die zijn gericht op een *rationeel streven naar gemeenschappelijk gedefinieerde en goedgekeurde doelen*. Bourdieu gelooft dat van al deze gemeenschappen – verenigingen, vakbonden en partijen – de staat een bijzondere plaats inneemt. Hij voorziet een supranationale staat, een Europese staat (als stadium op weg naar een wereldstaat)...

“(…) in staat om daadwerkelijk de winsten te controleren en te belasten die in de financiële markten worden behaald; bovendien in staat om de destructieve invloed tegen te gaan, die deze markten uitoefenen op de arbeidsmarkt, door, met de hulp van de vakbonden, de definitie en de verdediging te organiseren van het *gemeenschappelijk belang* – dat, of men dat nu wil of niet, nooit zal worden geproduceerd door het wereldbeeld van de ac-

countant, zelfs niet door met cijfers te toveren, een wereldbeeld dat het neoliberalisme presenteert als een onovertroffen cultureel hoogtepunt” (Bourdieu ibid).

Foucaults genealogie van de macht heeft daarentegen de staat blootgelegd als zowel een individualiserende als totaliserende machtsvorm, die zijn onderdanen vastklemt in een politieke *double bind* van individuele autoriteit en totaliserende uitschakeling. De staat kent het subject geen macht toe zonder hem/haar niet tevens te overweldigen. Zolang we gehecht blijven aan het type van individualisering dat is verbonden met de staat – en in feite pleit Bourdieu daarvoor – zal de groei in onze vermens nooit loskomen van de intensivering van de machtsverhoudingen (Foucault 1982c: p. 213-216; 1983a: p. 48). Niettegenstaande Foucaults fundamentele meningsverschil met Bourdieu over de staat als geprefereerde verzetbeweging, zou hij zeker instemmen met de doelen: verzet gaat om het uitdagen van de neoliberale regeermentaliteit door een alternatieve visie op het goede, een visie die de *homo economicus* als norm van de mens verwierpt en de met deze norm samenhangende structuren van de economie, de samenleving, de staat en de (a-)moraliteit ook. Dit zou tenminste moeten leiden tot een perspectief waarin het recht niet gericht is op het maximaliseren van de individuele rijkdom, privileges of rechten, maar op de ontwikkeling en het vergroten van de vermogens van burgers om macht met elkaar te delen en zichzelf gemeenschappelijk te regeren (Brown 2003: p. 25). Verzet zou verzet zijn tegen de schaamteloze valorisatie van de economische boven de morele (en elk ander type) waarde. Wat te prijzen is in Foucaults notie van regeermentaliteit is precies dat het oog heeft voor de mate waarin de rationaliteit is presteren zonder toevlucht te nemen tot openlijke voorschriften, of preciezer uitgedrukt: er wordt door normen en waarden geregeerd, en niet zozeer door voorschriften. Foucault staat niettemin afwijzend tegenover het voorstellen van concrete alternatieven omdat hij ervan doordrongen is dat deze “oplossingen” al te gemakkelijk door die machten zelf kunnen worden toegeëigend, machten waartegen zij zich juist verzetten. Sommige critici zouden daarom betogen dat een gezonde dosis van Alain Badou’s optimistisch strijdlust Foucaults “pessimistisch activisme” goed zou doen:

"(...) het is nu meer dan ooit noodzakelijk dat degenen met een vrije geest in opstand komen tegen de slaafse manier van denken, tegen dit miserabele moralisme in wiens naam we verplicht zijn om de heersende manier van de wereld en zijn absolute onrechtvaardigheid te accepteren... Zeker, de vijand, gesteund door de ineensorting van het autoritaire socialisme, heerst overal. Maar het is ook waar dat een lange periode is aan-gebroken van hervorming, zowel voor het emancipatoire politieke denken als voor de effectieve praktische krachten die daarmee gepaard gaan (...)" (Badiou 2001: p. IV-IVJ).

Anders dan Badiou ziet Foucault de mogelijkheid tot verandering niet noodzakelijk verbonden aan het idee van het evenement, zoals drastische breuken of ingrijpende gebeurtenissen. Volgens hem "hebben we vaker te maken met zich verplaatsende en voortbijgande verzetsharden. En het is ongetwijfeld de strategische codificatie van deze verzetsharden die een revolutie mogelijk maken" (HS I, 96/125-126). De positie van Foucault is nauw verbonden met de visie van Bourdieu waarin verzet als de taak van de intellectueel wordt gezien. De laatste definieert de intellectueel in termen van vrijheid met eerbied voor degenen die aan de macht zijn, kritiek op gevestigde opvattingen, een weerlegging van te simpele keuzen en eerbied voor de complexiteit van ideeën. De pogingen van deze intellectuelen – de belichaming van Badiou's "effectieve praktische krachten" – zijn onderworpen aan de uitbarstingen van hardnekkige en unanieme algemene zelfgenoegzaamheid en inertie.

"En toch", benadrukt Bourdieu: "ken ik mensen van allerlei slag die, hoewel zij dat maar al te goed weten want zij hebben talloze keren met deze krachten geworsteld, opnieuw zullen beginnen, ieder van hen op hun eigen manier en met hun eigen middelen, met werk dat altijd vatbaar is om vernietigd te worden... of, wanneer het succesvol is, te worden ingelijfd door de opportunisten en de bekeeringen ter elfder ure; zij zullen volhardten in het schrijven van correcties, weerleggingen en tegenbewijzen, die zijn voorbestemd om te worden verpletterd door de onafgebroken stroom van geklets in de media, omdat zij ervan overtuigd zijn dat – zoals we hebben gezien aan (...) het genoegen van de obscure pogingen, soms zo wanhopig dat ze de

l'art pour l'art van de politiek lijken te zijn – op den duur men een duw tegen de steen van Sisyfus kan geven zonder dat hij terugrolt" (Bourdieu, 1998: vii).

Volgens Bourdieu is de kans op succes voor de intellectueel het grootst wanneer hij samenwerkt, dat wil zeggen, wanneer hij/zij erin slaagt om van een specifieke kwestie een gemeenschappelijke zaak te maken. Dit ideaal is echter niet altijd gemakkelijk om te verwezenlijken. Bourdieu's eigen verzetspogingen, individueel of samen met anderen, waren erop gericht om, als er dan al geen sprake was van het aanzetten tot een mobilisatie, dan toch tenminste van "het doorbreken van de eensgezindheid, die het leeuwendeel van de symbolische kracht van het heersende discours uitmaakt" (Bourdieu 1998: p. viii). Dus voor zowel Bourdieu als voor Foucault zijn het de intellectuelen die verantwoordelijk zijn voor de mogelijkheid tot verzet, voor een ondernijning van de huidige distopie van de neoliberale gevangenschap. De intellectueel is niet iemand die geniet van de geprivilegieerde afzondering van de universiteit, maar eerder "de persoon die gebruik maakt van zijn kennis, zijn vaardigheden en zijn verhouding tot de waarheid in het veld van de politieke strijd" (Foucault 1980: p. 128). Deze individuen worden ergens gestationeerd met de taak om zaken te *problematiseren*, in plaats van problemen op te lossen. Zij ondervragen wat als onvermijdelijk of evident wordt opgevat en plaatsen sociale obstakels op de politieke agenda. Voor Foucault is het leveren van kritiek daarentegen altijd een strategische exercitie binnen het netwerk van macht/kennis. Het is een oproep tot onafhankelijke waakzaamheid, maar uiteindelijk ook tot actie! Het is daarom de taak van de intellectueel om weerstand te bieden tegen de unanimitieit van een symbolische orde die het discours domineert. Deze unanimitieit komt voort uit de overtuiging dat het neoliberalisme de enige mogelijkheid biedt om armoede en de globale machtsverking tegen te gaan. Deze overtuiging wordt overigens ondersteund door een nieuwe generatie linkse intellectuelen zoals Joseph Stiglitz die, ondanks hun felle kritiek op mondiale kapitalistische instellingen zoals de wereldbank en het IMF, niet een radicale breuk mét maar juist het betere management van het kapitalisme voorstaan; kapitalisme met een geweten. Dit typeert de overheersende vooringenomenheid en passiviteit, aanwezig

bij hen die zich eigenlijk met verzet zouden moeten bezig houden.

Na de gebeurtenissen van '68 lijkt het individu niet langer de woordvoerder van de mensheid te zijn – als de beschermer van waarheid en rechtvaardigheid voor allen of het bewuszijn en het geweten van de maatschappij. Daarentegen is het individu een geleerde of expert geworden met toegang tot een directe en lokale vorm van kennis – het inzicht dat de huidige toestand in de wereld, het mondiale kapitalisme, niet ons lot is maar dat zij het resultaat is van een normatief politiek programma dat geïmplementeerd wordt om de wereld naar haar eigen opvattingen in te richten. Zoals deze wereld tot stand werd gebracht kan ze ook ongedaan worden gemaakt. Het is de taak van de intellectueel om lokaal of regionaal en niet zozeer globaal in actie te komen. Het gaat niet om het losmaken van een bewustzijn, maar om die mensen bij te staan die de strijd om de macht aangaan. Dit is beter dan theorie bedrijven vanaf de zijlijn. Zo'n proces functioneert op lokaal niveau in directe en concrete situaties of bij bestaande instellingen. Maar bovenal is het de taak van de intellectueel om tegen die vormen van macht te strijden die hem/haar transformerend in een object, een instrument van kennis- en waarheidsproductie (cf Foucault, 1972).

Literatuur

- Badiou, A. (2001). *De ethiek. Essay over het besef van het kwaad*, vertaling Rokus Hofstede. Utrecht: IJzer.
- Barry, A., Osborne, T., & Rose, N. (red.) (1996). *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-liberalism and Rationalities of Government*. Londen: UCL Press.
- Bourdieu, P. (1998). *Acts of Resistance. Against the New Myths of our Time*, vert. Richard Nice. Cambridge: Polity Press.
- Brown, W. (2003). "Neo-liberalism and the End of Liberal Democracy", internet: http://muse.jhu.edu.proxy.ubn.kun.nl:8080/journals/theory_and_event/v007/7.1brown.html.
- Burchell, G., Gordon, C., & Miller, P. (red.) (1991). *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fillingham, L. A. (1993). *Foucault for Beginners*. New York: Writers and Readers Publishing, Inc.

- Foucault, M. (1972). "Intellectuals and power. A conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze", in Bouchard, D. F. (Ed.) (1977). *Michel Foucault. Language, counter-memory, Practice. Selected essays and interviews*, D. F. Bouchard en S. Simon, trans., Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Foucault, M. (1977a). "Preface", in: Deleuze, G. & Guattari, F. (1977). *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minneapolis Press, pp. xi-xiv.
- Foucault, M. (1977b). *Discipline and Punish*, vert. Alan Sheridan. Londen: Penguin Books / *Surveiller et punir* (1975). Parijs: Éditions Gallimard.
- Foucault, F. (1982a). "Technologies of the self", in: Martin, L. H., Gutman, H. & Hutton, P. H. (red.) (1988). *Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault*. Londen: Tavistock, pp. 16-49.
- Foucault, F. (1982b). "The Political Technologies of Individuals", in: Martin, L. H., Gutman, H. & Hutton, P. H. (red.) (1988). *Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault*. Londen: Tavistock, pp. 145-162.
- Foucault, M. (1982c). "The Subject and Power", in: Dreyfus, H. L. & Rabinow, P. (1986). *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Sussex: The Harvester Press Ltd., pp. 208-226.
- Foucault, M. (1990). *The History of Sexuality. Volume I: An Introduction*, vert. Robert Hurley. Londen: Penguin Books / *La Volonté de savoir* (1976). Parijs: Éditions Gallimard [geciteerd als HS I].
- Foucault, M. (1993). "About the Beginning of the Hermeneutics of the Self" (transcriptie van twee lezingen in Dartmouth, 17 en 24 november 1980), red. Mark Blasius, *Political Theory* 21(2): 198-227.
- Lemke, T. (2000). "Foucault, Governmentality, and Critique" (paper gepresenteerd *Rethinking Marxism Conference*, University of Amherst (MA), september 21-24, 2000).
- Lemke, T. (2001). "'The Birth of Bio-politics': Michel Foucault's Lecture at the Collège de France on Neo-Liberal Governmentality", in: *Economy and Society* 30(2): 190-207.
- Rabinow, P. (red.) (2000). *Michel Foucault. Ethics. Subjectivity and Truth. Volume I*, vert. Robert Hurley en anderen. Londen: Penguin Books.
- Stiglitz, J. (2002). *Globalization and its Discontents*.